

tizennyolcz évszáz előtti kelet névtelen hagyományából volt csinálva. A mennyiben e munkám egyoldalú volt, szélesebb és mélyebb látókörü tanítók kétségtelenül kijavítják és pótolják. Én áldom Istene-
met, ha életem napjait hasznos munkára fordithattam“.

KISS SÁNDOR.

Unitárius rationalismus.¹

Az a könyv, melyet a következőkben ismertetni szándékozunk, első sorban az angol-amerikai unitarismus, második sorban a német rationalismus ellen van írva. A két irányzatot a szerző lényegében egynek veszi. Bosszantja a szerzőt annak szemlélése, hogy a tübingeni iskola és Strauss által megkezdett kritikai irány ma már szinte egyedül uralkodóvá lett s a nagyhírű Pfleiderer a maga munkáival, eredményeivel az unitarismus malmára hajtja a vizet. Bosszantja az is, hogy az amerikai Wendte, Hedge oly vérmes reményeket táplálnak vallásuk jövőjét illetőleg. Minket magyar unitáriusokat egyetlenegy helyt említ (19. l.), ott is olyan sajnálkozó lenézéssel. De hát ez minket nem térít el attól a szándékunktól, hogy e könyv tartalmát olvasóinkkal megismertessük.

Nem olvastam olyan könyvet, mely annyira tele volna az unitárius vallásra szórt dicséretekkel és gyalázzal, mint ez. A szerző nem ütközik meg azon, hogy egy lélekzettel életet és halált lehel arra a vallásra, a melynek terjedése, reményei és kilátásai őt — ha titkolni akarná és szeretné is — végtelenül bosszantják. Bántja, hogy Zech áttért az unitárius vallásra s hiveket akar toborzani. Példája — ugymond — „nem utánzásra méltó“ s ez az egyik főoka, hogy állást foglal az unitarismus ellen. Általában a vallási meggyőződés forrongását, tisztulását nem jó szemmel nézi s hivatkozik is arra, hogy Jézus is elítélte. Reinhardt — úgy látszik — még nem izelte meg a tudás fájának gyümölcsét s nem részesült a léleknek ama gyönyörűségében, a melylyel a szabad kutatás nyomán meg-megvillanó meggyőződés jár. Előszavában erősen bizonygatja, hogy ő nem tartozik az egyházi orthodoxyához. El kell hinnünk neki, ha mondja; de állítjuk, hogy sok tétele, némely állítása arra mutat, hogy lelke legmélyén nagyon közel áll hozzá.

¹ L. Reinhardt, Unitarischer Rationalismus und praktisches sociales Christenthum. München, 1906.

Abból a tényből, hogy az unitárius vallás Amerikában a felső tizezemél hódít, nem a népnél, azt következteti, hogy nincs jövője, mert a világtörténelem szerint vallási mozgalmaknak csak akkor van jövőjük, ha a szegényeket, a tömeget tudják lelkesíteni. De nálunk az unitárius vallás hívei nem tartoznak a felső tizezhez. Mit következtessünk mi ebből?

A szerző a tárgyat három kérdés keretében tárgyalja.

Mik és mit akarnak az unitáriusok?

Mi és mit akar az igazi kereszténység?

Milyen álláspontot foglaljunk el „mi keresztények“ az unitáriusokkal szemben?

Előleges tájékozásként még azt is meg kell említenünk, hogy Wendte és Hedge cikksorozatát irtak az unitarizmusról a *Warte des Tempels*-ben s a Reinhardt polemikája az ők állításaihoz kapcsolódik. Könyve különnyomás az említett folyóiratból.

Minket a három fölvetett kérdés közül főleg az első és utolsó érdekel.

Lássuk gondolatmenetét.

Abból indul ki, hogy az unitáriusok maguk sem tudják megmondani, hogy mik és mit akarnak. „Nehéz, szinte megoldhatatlan feladat.“ Hát akkor ő hogy mer vállalkozni rá? Gondolja-e, hogy cikksorozatával megoldotta s jól oldotta meg? De nem akar ellenségesen elfogultnak látszani, s azért az unitarizmusnak három nagy érdemét emeli ki.

Első az, hogy a szent háromság tanát megvizsgálta s elvetette. „Hogy e fontos lépést először meg merte tenni, még pedig a kilátásba helyezett máglyától sem félő meggyőződés erejével, ez az első s eléggé nem becsülhető érdeme a magukat később unitáriusoknak nevező antitrinitáriusoknak“ (6. l.) A szent háromság eldobásáért „minden időkre nagy érdemeket szereztek nemcsak az igazság és kereszténység, hanem az egész emberiség érdekében.“ Servét és más unitáriusok, a kik önként ontották véréket szent meggyőződésükért, „a keresztény egyház legünnepeltebb martirjai közé“ tartoznak. Hogy a többi protestánsok közül először ők vonták kétségbe a szent háromsággal együtt az egész egyházi orthodoxiát, az „ist eine Grossthat allerersten Ranges“, s megszégyenítő a protestáns egyházra, hogy nem ismerte fel, hogy „az új testamentum semmit sem tud az alexandriai háromságról, hanem az egyiptomi pogányságból és az új platonikus bölcsészetből származik.“ (91. l.)

Második épp oly nagy érdemük — folytatja a szerző — az a halálra való bátor elszántság, melylyel a lelkiismereti szabadság érdekében nemcsak Rómával, hanem a reformatorokkal és protestans egyházakkal szemben is felléptek. „Elvitathatatlan nagy érdeme“ az unitáriusoknak, „a protestánsok protestánsainak“, hogy a dogmák kötelékeit először s véglegesen szétszakították.

Harmadik érdemük, hogy az összes keresztények közül ők állították legkövetkezetesebben a tudományt az igazság kutatásának s a római tekintélyi elv megvívásának szolgálatába. „Többnyire tudósok, korukat megelőző humanisták voltak, az újabb tudományosság előfutárai. Ezért mondhatta Wendte: „Habár számra nézve csak egy kis sekta, mégis azt hisszük, hogy oly befolyást gyakorolnak, a mely nem áll arányban számukkal.“ (8—9. l.)

Azok a tudományos munkák, melyeket tagadó bírálatukkal s positiv javaslataikkal létre hoztak, lehet, hogy most kevés értékűeknek látszanak; „de nagyon szükségesek s általában üdvösek voltak“. De positiv s kétségtelen ismereteket is köszönhetünk az unitáriusoknak és racionalistáknak. S az élet minden terén tett nagy haladás sem jött volna soha létre, ha a negatív kritika positiv kutatókat nem sarkalt volna mindig új munkára s dicsőbb tettekre. E tények felsorolása után már nem zárkozhatik el az elismeréstől s végül így kiált fel: Azért tisztelet az unitáriusok és racionalisták tudományos kutatásainak és munkájának! Megvalljuk, szívbéli örömet okoz nekünk az, hogy sok unitarius és racionalista jobb, mint hire. S Wendte irataiban is oly sok szépet és jót talál, hogy elfeledi, hogy „nem positiv keresztény, hanem unitárius és racionalista“. (92—93. ll.) Az unitarismus és rationalismus „felvilágosítólag és tisztítólag“ hatott az élet sok viszonyában. E nélkül az új kor theológiája és egész szellemi élete sok szűkkeblőséget és visszasságot mutatna ma is. (97. l.)

Ime, mennyi magasztaló szava van Reinhardtnek az unitarismusra. De ezek után kezdi a kifogásait. „Nincs meg a gondolatok szükséges tisztasága és következetessége.“ Telve van egyenes ellenmondásokkal, nincs egységes életelve. Eltért a zsidó monotheismustól. Tiszta pantheismus. Az unitarismus alapítói, a tudományosan képzett humanisták, a Sokrates előtt élt eleaták tanaiból meritettek. Már Xenophanes kimondotta: τὸ ἐν τοῦτο καὶ πᾶν. Tehát következetlenül a görög philosophiából indul s öntudatlanul dualistikus, mert két egészen ellentétes (t. i. görög és keresztény) világnézet

kapcsolódik össze benne egy homályos, hamis és látszólagos egységgé.

Ez a „természetellenes dualistikus szörnyűség“ a halálos betegsége az unitarizmusnak s legfőbb hibája az, hogy ezt nem ismerte fel és nem tiltakozott ellene. Csupa állítás minden bizonyítás nélkül. Azonban feltűnő, hogy mennyire tiltakozik a kereszténység előtti görög philosophia ellen. Erre mindegyre visszatér s később is Pflleiderernek — a ki a bibliai kritika révén került az unitarizmus hívei közé — „nevetséges gondolatnak“ s „teljesen érthetetlen hülyeségnek“ mondja azon tanítását, hogy az őskeresztény messiási hit a görög bölcsészettől származik és Pál elmélete Jézus születéséről és feltámadásáról az Adonis- és Isis-kultusból. A bibliai kutatás mai állapotában felesleges és eredménytelen vállalkozás volna olyannal vitatkozni, a ki kétségbe vonja az ókori pogány világnézet befolyását a kereszténységre csak azért, mert pogány s teljességgel nem érti a vallásos eszmék fejlődéstörténetét az, a ki a kereszténységet előzmények nélküli, eredeti, újonnan született gondolatnak tartja. A mi pedig a pantheismus vádját illeti, hát ha az *isten mindenhatósága, mindentudósága, mindenütt jelenvalósága* nem pantheismus, akkor valóban nem tudjuk, mi az.

Az unitarizmusnak másik nagy hibája szerzőnk szerint az, hogy nincsenek benne általánosan érvényes, tárgyi, isteni igazságok, csak az, a mit az *ész* annak tart.

Reinhardt minden elismerése mellett is ebben látja az unitarizmus és pozitív kereszténység között a sarkalatos ellentétet. De némi ellenmondásba keveredik önmagával. A 93. lapon ugyanis azt mondja: „Ha a tudományos rationalismus és unitarizmus e pozitív irányban tovább halad, nemsokára lehull a választó fal, úgy, hogy pozitív keresztények és tudományos unitáriusok egymással jól megférhetnek s végül egészen megérthetik egymást.“ De — folytatja tovább — épen ebben van a veszély. Az úr az unitarizmus és pozitív kereszténység között nem lett kisebb, mert *elvi ellentét van köztük*, a mely szükségképen mindig fenn fog állani s fenn kell állania, habár mindkét oldalról jóakarattal tagadni és elfedni igyokeznek. Az elvi ellentét t. i. az, hogy az unitarizmus a téves emberi észben és a pogány bölcsészeten, a kereszténység pedig az isteni kinyilatkoztatáson és igazságon alapszik. Amaz szerint nincs abszolút, azaz Istentől adott igazság, hanem mindenkinek isteni és igaz, a mit ő annak tart. Ez a két merőben ellentétes világ- és életnézet egymással össze nem egyeztethető.

Az ész feltétlen uralmát is a görög bölcselétből örököltük a sofistáktól, a kik Sokrates idejében a vallást és a nép jóllétét aláásták s minden magasabb szellemi életet lehetetlenné tettek. Ime minden tévedés a pogány görög bölcsészettől ered. Az ész feltétlen uralma minden belső összefüggést kizár s ez az oka, hogy a válásból „szép neve daczára hiányzik a belső egység és egységes gondolatrendszer“. Minthogy azonban az ész uralmát nemcsak az unitáriusok ismerik el, hanem általában az újabb korszellem, ezért nemcsak őket, hanem a tévedésben levő egész világot teszi felelőssé. Minthogy e diadalmas előhaladással sikeresen szembe nem szállhat, legalább abban leli örömét, hogy újabb felvirágzásukat a 18. század felvilágosodásának s a modern német bölcsészet és theologia új életre keltő befolyásának tulajdonítja. Sőt — szerinte — azt a tételt is, hogy ki-ki saját hite szerint boldogul, nem az unitáriusok, hanem a felvilágosodás mondotta ki először. Hát nem tudná Reinhardt, hogy Nagy Frigyes előtt már 200 esztendővel törvénybe iktatta nálunk Dávid Ferencz hatására a tordai országgyűlés? Bizony bármennyire tiltakozik is a szerző, a modern korszellem az unitarismus hírnöke s a mívelt emberek gondolkodásmódját ma az uralja.

E bizalmunkról a jövő iránt nem mondunk le.

Előbb még dicséretet zeng az unitáriusoknak, hogy a tudományos kutatás teljes szabadságát megoltalmazták, az újabb tudományosság úttörő előhírnökeinek mondja őket (8. l.) s később (20. l.) már úgy látja, hogy „sokat ártottak az emberiség szellemi fejlődésének.“ Nem fogadják el az Izrael istenfogalmát. Ez ama bíráló, gúnyolódó szellemből fakad, mely a sophista rationalismusnak kezdetől fogva sajátja volt. Igazságtalanok és méltánytalanok a biblia és Izrael története iránt. Nem tudják helyesen felfogni és megérteni a biblia lényegét és szellemét, mert mai álláspontból itélik meg azt. Elfeledik, hogy egy gyermek szükségképpen másképp gondolkodik és beszél, mint a tapasztalt férfi és öreg.

„Az unitarismusnak többé-kevésbbé világosan kifejezett pogány pantheismusa megakadályozza, hogy az emberi természet vallási, sőt anyagi szükségleteit kielégíthesse.“ S ez — szerinte — világos abból, a mit Wendte az imádságról mond, hogy nekünk nem anyagi jókért, a beteg csodás meggyógyításáért s az időjárás megváltoztatásáért kell imádkoznunk; mert ha ez igaz, akkor az unitarismus mélyebben áll, mint a pogány babona s a népeknek ezt, vagy éppen az egyházi orthodoxiát sohasem pótolhatja.

Hogy mily kevésbé keresztény módon gondolkozik az unitarizmus, az kitünik a testi feltámadásról való felfogásából, a melyet elvet, s felébe helyezi a „lélek halhatatlanságát“. Hát ezt honnan veszik? Nem a bibliából, hanem az alexandriai görög bölcselethől. A régi egyiptomiak, Plato, Cicero, az új platonikusok mindnyájan beszéltek és álmodoztak halhatatlan lelkekről. „Tehát ábrándozó pogányok babonáit megvizsgálás nélkül kétségtelen és magától érthető igazságoknak fogadják el s a bibliát és minden kijelentését kinos és igen gyakran esztelen hyperkritikának vetik alá.“ Ez következetlen és igazságtalan eljárás s nem is rossz akaratból, csak általános emberi gyöngeségből és rövidlátásból ered. Mert hát megérdemli-e a testi feltámadás keresztény hite a kigúnyolást? Nem, — úgymond a szerző — „mert az egyedül lehetséges és észszerű formája az örök életben való hitnek“. A testi feltámadás nem Achillesi-sarka a kereszténységnek, mint Strauss állítá, hanem az az Archimedesi pont, melyből a régi pogány-világot sarkaiból ki lehet emelni. Nem éretlen fogalom, hanem a vallásos ember szellemi életének legnemesebb és legérettebb gyümölcse. Az egyéni halhatatlanság, a lélek halhatatlansága ellenben éretlen fogalom, melyen csak mosolygni lehet s el kell löknünk, mint régi pogány babonát.

A megátalkodott látni-nem-akarással vitába szállni nem lehet. A testi feltámadásról röviden körvonalozott nézete felment minket attól, hogy czáfolni igyekezzünk.

Az unitarizmus — mondja tovább Reinhardt — az egyházi és vallási életnek veszedelmes betegsége, a mely ha elhatalmasodnék, elsorvasztaná és elpusztítaná azt. Ma már idejét multa pogány vallás, melynek csak a pogány bálványimádással szemben volt ideiglenes jogosultsága. „Legbensőbb lényege“ a rövidlátó emberi ész, melyet bálványnyá s az isteni igazság felé bíról tesz. Ez éppen olyan pogány bálványimádás, mint a franczia forradalom rationalismusa, mely az Isten oltárára egy szép leányt helyezett s az ész istennője gyanánt imádtá.

Az unitarizmusnak e bírálata abból a vallási meggyőződésből indul ki és táplálkozik, hogy mindaz s csakis az az isteni kijelentés, a mit a biblia magában foglal. Nincs a kijelentésnek más forrása, mint a biblia. Ezt érinteni nem szabad. Hiába jelenti ki, hogy a bibliát is lehet és kell is tudományos bírálat alá vetni, hiába hangoztatja, hogy egészséges, tudományos kritika és biblia-magyarázat nemcsak meg van engedve, hanem éppen a protestáns theologia és

egyház főkötelessége (35—36. l.). A liberalizmus nyomása alatt tett e vallomásoknak semmi értelme nincs akkor, mikor a másik szavával az ész uralmát bálványimádásnak mondja, melynek ma már nincs jogosultsága. Ime így küzd a szerzőben a helyesebb belátás a nevelés és környezet adta nézetek erejével, melyektől szabadulni nem bír s melyek ilyen ellenmondásokba kergetik. Sőt tovább megy s az unitarizmust veszélyes tanításnak mondja, a mely vallásilag rombolólag hat s aláassa a népek közjólétét. „Hitelenség“ az, a mely megöli az eleven istenhitet. „Az emberiség fejlődéstörténetében minden rationalista kor terméketlen és sekélyes volt.“ Nem a felvilágosodott s hitben szegény Erasmus, hanem a kevésbé tudós, de hitben gazdag Luther hozta létre a reformatiót.

A fennebbiekben az unitarizmus romboló hatásától félti a népek közjólétét s kevéssel utóbb már azt állítja, hogy nincs „semmi socialis befolyása“ s ez „természete legbensőbb lényegén alapszik“. Ha az unitarizmusnak s „ikertestvérenek“, a rationalizmusnak, egyéb hiánya nem volna is, „mint socialis és világtörténelmi terméketlensége“, ez az egy tény elég volna, hogy elégtelenségét bizonyítsa. Mert korunknak nem ideológiára, hanem gyakorlati kereszténységre van szüksége.

Ezek után már megokoltnak látja, hogy a harmadik kérdésére választ adjon. „Mivel a rationalizmus a kereszténység és a görög bölcsélet természetellenes egyesítésén alapszik, ezért határozottan el kell utasítanunk magunktól s a keresztény egyház és emberiség újraéledését nem várhatjuk attól . . . Ha tehát nekünk keresztényeknek a földolgoiban s elvben az angol-amerikai unitarizmus és német rationalizmussal szemben határozottan elutasító állást kell elfoglalnunk, ez mégsem tarthat s ne tartson vissza minket attól, hogy a téves elv s azokat képviselő személyek között különbséget tegyünk. Sok rationalistánál és unitáriusnál a szív gyakran jobb, mint a fő és keresztényibb, mint az újjá nem született értelem. Így az őszinte unitáriusokat és a rationalistákat pogány észhitük ellenére is testvéreinknek tekinthetjük.“

Nekünk ilyen előzmények után nem nagy örömünk telik abban, ha a szerző sajnálkozó részvétellel bennünket testvéreinek tekint. Sőt ellenmondást látunk abban is, ha a szerző azt állítja, hogy az unitarizmus rombolólag hat a népek közjólétére, nincs semmi socialis befolyása a népek vallásos életére s mégis kénytelen konstatálni, hogy a szívünk gyakran jobb, mint a fejünk. Mi a szívnek ezt a

jóságát vallásunk hatásának tulajdonítjuk s kétségbe kellene esnünk sorsunk ridegsége felett, ha vallásunk a maga vigasztaló támogatásával lépten nyomon nem kísérné életünket. Nemcsak ránk unitáriusokra van nagy befolyással az unitarismus, hanem mint gondolkodási irány a mai kor szelleme felett egyenesen uralkodó s ha Németország protestans theologiai irodalmának legjavát nézzük, keresve kell keresnünk olyan pontokat, a melyekben némi lényegtelenebb eltérést felfedezhetünk. Hiszen bár ellenkező czélzattal, de maga a szerző is látja és említi, hogy Strauss, a tübingeni iskola és Pfleiderer az unitarismussal egy gyékényen árulnak. Vitatkozó vállalkozásának — azt hisszük — éppen ez volt döntő motivuma.

De vakmerő vállalkozásnak kell tartanunk az olyant, a mely mai napság a szabad kutatás s a nyomában járó meggyőződés elébe akar gátat emelni, a mely az észnek oly sok sötét század viharai és békői után kivivott szabadságát akarja visszafojtani. S nemcsak vakmerőnek, hanem egyenesen lehetetlennek is. Jézus mondá: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket.“ Az igazság kutatása és megismerése nem könnyű és nem kényelmes, mint örökölt és elsajátított nézetek bírálás nélkül való elfogadása; de ha már megizleltük, akkor élünk a vele járó szabadsággal és törekszünk önállóan látni, gondolkozni és határozni. Mi kinőttünk már abból, hogy a bibliát a kijelentés egyetlen forrásának tartsuk. Nekünk terhünkre van már az, hogy a más szemével lássunk és vizsgálódjunk s a mások véleményének kikérése után merjük rendezni gyermeki viszonyunkat Istenhez. Visszautasítjuk, ha eszünk és szívünk ellene mond a mások nézetének. A bibliát is elfogadjuk zsinormértékül, de csak addig, míg az ész kijelentéseivel nem jut ellenkezésbe. Ha törésre kerül a dolog, akkor maradunk a szív és ész kalauzolása mellett s járunk a lelki szabadság és függetlenség veszélyes, de tiszta, üdítő levegőt nyújtó mesgyém.

Ezek a gondolatok százados küzdelmek szenvedései által megszentelt közvagyon a unitarismusnak, melyről lemondani annyi volna, mint megtagadni a multat s elvetni annak a vallásos gondolkodási iránynak lényegét, a mely már-már a közmivelttség minden terén és ágában uralkodni kezd.

DR. GÁL KELEMEN.

Gondolatok.

1906. Julius hó.

A fiam halála.

Meghalt 1906. július 2-án reggel 1/29 órakor.

Komor, sötét képet festek
Megrázó, bús esetet.
Könnytől nedves tollal írom
Mi csak szomorú lehet.
Lelkem sebét ez alkotja :
Fájdalmast, keserveset.

Szegény fiam, hosszú ideje feküdt gyomortyphusban. Bár a kezelő két orvos, az utolsó napokban minden reményességgel felhagyott, nekem még mindig maradt meg abból egy kevés. Hátha csoda esik és szegény Ferencz lesz az, kivel az megtörténik, gondolám. A legkritikusabb betegségből is volt felgyógyulás. De nem volt szerencse.

Az utolsó nap reggelén már láthatók, hogy hosszasan nem viszi, csak órái vannak. Az volt még jó betegségének egész lefolyása alatt, hogy sejtelve sincsen : mily veszélyes állapota és arról beszélgetett, mit fog tenni, ha felgyógyul.

Már nagyon el volt gyengülve és erőltette a hányás. A belső rázkodtatás kikerülése végett egyenesen, mozdulatlanul kellett fekiüdjék, de azt nem bírta kiállani, a folytonos hányásinger miatt. Benn voltunk nála, az orvos, az anyja és én. Az ágya mellett ültem és mondtam neki : Édes fiam nyujtsa ki a lábát, legyen csendesen. „Igen, kedves apám!“ Ez volt utolsó szava, melyet hozzám intézett. Erői hanyatlottak. Dr. Farkas Géza az órával kezében a pulsus verését számolta s az ágy lábánál jelezte, hogy ez a vég. Torkából egy nagy hörgés és azután mind ritkábban lélekezett, míg az egészen megszűnt. Vége volt.

Az orvos hozzám közeledett e szavakkal : „fogadja legmélyebb részvéteimet“. Kezét megszorítottam. Nem bírtam tovább. Zokogva